

TRAUMETS TID
– ET EKSISTENSPSYKOLOGISK OG KROPSFÆNOMENOLOGISK
PERSPEKTIV PÅ DISSOCIATION

Af Manon Kristensen Mkandawire¹ & Anders Essom-Stenz²

I følgende artikel undersøger vi ved hjælp af eksistenspsykologisk og kropsfænomenologisk teori, hvordan traumatisk dissociation kan forstås på baggrund af tidsbevidsthed og meningsdannelse. Vi gør et forsøg på at beskrive og forstå traumeramtes oplevelse af at befinde sig uden for sig selv, tiden og verden. Vi analyserer kropslig tidsbevidsthed, både i den oprindelige traumatiske situation og i efterfølgende genlevelser. Vores analyse viser, at peritraumatisk- og traumatisk dissociation kan forstås som et kollaps i tidsbevidsthedens intentionelle netværk, hvorved bevidsthedens evne til at strække sig mod fortid og fremtid forringes. Uden en fornemmelse for fortiden og fremtiden udfordres den traumeramtes meningsgørelse i det daglige liv, da en fornemmelse for tidslig kontinuitet er afgørende for oplevelsen af mening. Meningsdannelse sker i intersubjektive relationer og i relation til verden, og disse er betinget af en sammenhængende tidsforståelse. Dissociation influerer således de fleste aspekter i den traumeramtes livsverden.

Nøgleord: Traume, dissociation, genlevelse, tid, tidsbevidsthed, eksistenspsykologi, kropsfænomenologi, meningsdannelse, intentionalitet, Rollo May, Maurice Merleau-Ponty, Viktor Frankl, Edmund Husserl.

Keyword: Trauma, dissociation, reliving, time, temporal consciousness, existential psychology, phenomenology of the lived body, meaning-making, intentionality, Rollo May, Maurice Merleau-Ponty, Viktor Frankl, Edmund Husserl.

1. Indledning

Indimellem kan oplevelser være så uudholdeligt rædselsfulde, at de bliver traumatiske. Traumet, som etymologisk har betydning af en fysisk *skade* eller *sår*, kan opstå ved en lang række oplevelser, der udgør en eksistentiel

1 Manon Kristensen Mkandawire, ba.psych., e-mail: manonkristensen@gmail.com.

2 Anders Essom-Stenz, cand.psych., Ph.D., Psykoterapeutisk Klinik Stolpegård, Region H., e-mail: anders.essom-stenz@regionh.dk.

trussel. Det er trusler, der både kan angå den fysiske og psykiske eksistens, eller – som det ofte er tilfældet – begge. Det betyder også, at beskrivelser af traumeoplevelser har stor indholdsmæssig og kontekstuel variation. De kan være individuelle eller kollektive, de kan være bestemt af biologiske eller sociale faktorer, og konsekvenserne af dem kan variere (Fink & Galea, 2015). Beskrivelser har blandt andet omhandlet oplevelser med *den store rædsel* i tilintetgørelseslejrene under Anden Verdenskrig (Frankl, 1947/2016, s. 9), seksuelle overgreb og vold i hjemmet (Herman, 1992/2015, s. 2), folkemord og borgerkrig med afsæt i blandt andet Rwanda (Fegley, 2016) og Armenien (Steiner, 2020) og traumer som følge af diskrimination (Chou, Asnaani & Hofmann, 2012; Kirkinis, Pieterse, Martin, Agiliga & Brownell, 2018). Der kan således være kvalitative forskelle på både omfanget, varigheden og trusselsindholdet i traumatiske oplevelser. Enkelte såvel som længerevarende hændelser kan være traumatiske, ligesom de både kan være akutte og kroniske med de efterfølgende konsekvenser varierende i varighed og sværhedsgrad (Fink & Galea, 2015, s. 30). Under en traumatisk hændelse, men også i efterfølgende situationer kan den traumeramte dissociere. Dissociation er karakteriseret som en forstyrrelse og diskontinuitet i integrationen af bevidsthed, emotioner, perception, kropsrepræsentation, motorisk kontrol, adfærd, identitet og hukommelse (Mezzalira, 2021, s. 77). I dissociative tilstande, der opstår efter traumehændelsen, er dissociationen ofte kendetegnet ved *genlevelse*³. Genlevelse er karakteriseret ved, at sansemæssige fragmenter fra traumet kropsligt leves igen i en ny kontekst, uden at den traumeramte er bevidst om reaktionens forbindelse til det oprindelige traume (Van der Kolk, 2015, s. 66-67). Fænomenologisk forårsager genlevelser en forstyrrelse af perceptionen af krop og tidskontinuitet: Der sker en forstyrrelse af fornemmelsen for et sammenhængende selv i tiden (Mezzalira, 2021, s. 77), tiden går i slowmotion (Herman, 1992/2015) eller føles evig og uendelig (Ataria, 2015, s. 1050). Kroppen genlever kort sagt den samme rædsel, hjælpeløshed, impuls til at kæmpe eller flygte som fra den oprindelige traumesituation (Van der Kolk, 2015, s. 43). Det betyder, at nye hverdagssituationer kan udløse en dissociativ tilstand, hvor traumet genleves med de samme sanseindtryk og følelser som ved den oprindelige traumesituation (Van der Kolk, 2015, s. 2; Larrabee, 1995). Spørgsmålet er, hvordan denne komplekse desintegration af bevidstheden opstår? Traumets fænomenologi, og særligt kroppens og tidsbevidsthedens betydning, har været beskrevet i en række fænomenologiske studier. Tidsbevidstheden er subjektets mulighed for at være tilstedeværende for sig selv og derved tilstedeværende i verden, hvad der både betyder, at tid og krop er uadskillelige, og at tid og krop er fundamentale for enhver forståelse af psykopatologi (Fuchs, 2003, 2005, 2017; Leoni, 2018; Stolorow, 1999, 2003, 2015, 2018;

3 Vi benytter ordet ”genlevelse”, det engelske *reliving*.

Sheets-Johnstone, 2018; Westin, 2022). I traumeoplevelser formindskes vores selvgenkendelse (Stupiggia, 2019), og der kan siges at ske en tidslig præcession, det vil sige *slingren*, der ultimativt forstyrrer vores adskillelse mellem virkelighed og forestilling, som det har været analyseret med afsæt i terrorangrebet mod World Trade Center i 2001 (Carbone, 2017). Disse studier understreger vigtigheden af en fænomenologisk forståelse for tid såvel som krop i relation til traumer. I denne artikel udvider vi den forståelse ved at integrere en strukturel fænomenologisk analyse af tidsbevidsthed med de grundlæggende menneskelige eksistentialer, som eksistenspsykologien behandler. Ved at behandle traumer i relation til dissociation begrænser vi traumefænomenet og udelader ikke-dissociative traumer. Vores analyse er teoretisk og omhandler tidsbevidsthedens strukturer i oplevelser af dissociation, både i selve den traumatiske situation og i senere genlevelser. Dette analytiske fokus betyder, at vi ikke skelner mellem forskelligt indhold i traumeoplevelserne, som er karakteriseret ved store variationer, som vi så indledningsvis, men at vi snarere søger at beskrive de invariante strukturer i den tidsforstyrrelse, som karakteriserer traumer. Vi analyserer videre, hvilke eksistentielle konsekvenser dette har for meningsdannelse, integrationen af den oprindelige traumesituation og senere traumereaktioner. På den måde beskriver vi en af de afgørende strukturer i den oprindelige traumesituations dissociative tilstand, viser, hvordan den bliver en ledende struktur i efterfølgende genlevelser, og diskuterer, hvilken eksistential betydning dette har.

2. En række teoretiske grundantagelser

Et af de centrale karakteristika ved traumatisk dissociation er en forstyrrelse i tidskontinuiteten (Ataria, 2015, s. 1050). Når vi opfatter forskellige hændelser i vores liv med en særlig mening, forudsættes det af en integration af hændelserne i tidsbevidsthedens intentionelle netværk. Det betyder bevidsthedens konstante rettedhed mod fortid og fremtid såvel som nutid. Hvis ikke vi oplevede en vis form for tidslig kontinuitet, ville ethvert *nu* fremstå fragmentarisk, kaotisk og uden sammenhæng med hverken fortid eller fremtid. I den oprindelige traumesituations dissociative tilstand fører tidsforstyrrelsen til, at fornemmelsen for fortid og fremtid er udslettet, og at traumet ikke integreres i en meningsfuld kontinuitet (Stolorow, 2015; Connolly, 2017, s. 113). En sådan forhindring af meningsdannelse har store konsekvenser for et menneskes tilværelse: Den traumeramte vil ofte føle sig isoleret og fremmedgjort, efterfølgende genlevelser er lidelsesfulde (Van der Kolk, 2015, s. 2, 81, 66, 67, 184) og påvirker hele den traumeramtes livsverden.

Det er en livsverdenspåvirkning, vi belyser med udgangspunkt i Rollo Mays *Eksistential psykologi* (1958/1966), Viktor Frankls *Psykologi og eksistens* (1947/2016) samt Maurice Merleau-Pontys (1945/2014) fænomenologiske teori om forholdet mellem krop, verden, bevidsthed og tid, som den

fremgår i *Perceptionens* fænomenologi. Særligt vil det eksistentielle tema *angst* være relevant, da netop følelsen af overvældende angst er grundlæggende for traumeoplevelsen (Mezzalira, 2021, s. 90). For May (1958/1966) er mening og sammenhæng karakteristika ved vores oplevelser, som opstår i interaktionen mellem personens egen verden (*die Eigenwelt*), interpersonelle verden (*die Mitwelt*) og omverden (*die Umwelt*). Hvis de forbindelser forstyrres qua dissociation, udfordrer det meningskabelsen (s. 94).

Vi argumenterer for, at en sådan eksistenspsykologisk forståelse af meningskabelse deler en række epistemologiske antagelser med kropsfænomenologien, som den repræsenteres af Merleau-Ponty. Det gør en dialog mellem dem oplagt. I begge perspektiver sker meningsfuld erkendelse gennem menneskets kropslige og perceptuelle væren i verden (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. xxx⁴; Guilherme & Morgan, 2018, s. 94, 95; Egebak, 1964, s. 36). Det betyder samtidig, at patologiske symptomer, for både eksistenspsykologien og -fænomenologien, må studeres og gøres til objekt for videnskabelige undersøgelser ved grundige analyser af menneskets bevidsthedsstrukturer og ikke mindst den måde, oplevelsen af omverdenen altid er affektiv på. Særligt Merleau-Pontys betoning af affektivitet som en konstant tilstedeværelse i perceptuelle oplevelser gør hans fænomenologi oplagt at sætte i dialog med eksistenspsykologien.

3. Eksistensens skrøbelighed og traumatisk dissociation

Eksistensens etymologi fortæller os om dens teoretiske betydning i eksistenspsykologien: *ex-sisto*, betydende at stå ud eller at komme frem (Lewis & Short, 1879/1996, s. 702; May, 1958/1966, s. 29). I denne forståelse bevæger mennesket sig konstant i retning af noget (May, 1958/1966, s. 67). Ifølge May (1958/1966, s. 30) er menneskets væren derfor aldrig afgjort en gang for alle, og mennesket må konstant forholde sig til sin egen tilblivelse. Det at eksistere indebærer desuden, at ens væren kan ophøre: Væren står i kontrast til ikke-væren (May, 1958/1966, s. 30). Døden vil indfinde sig, og tidspunktet er ukendt. Konkrete truende eller endda *livstruende* episoder kan være påmindelser om dette.

Traumesituationer er konfrontationer med eksistensens endelighed (Fuchs, 2013, s. 302, 308). Det ubærlige og utolererbare ved traumet er tæt forbundet med en manglende følelsesmæssig forståelseskontekst (Stolorow, 2015, s. 124-5). Det skaber en følelse af manglende kontrol og accept af situationen (Fuchs, 2013, s. 303-304), hvad der ultimativt betyder, at traumer rækker ved vores livsverdens fundament, fra et hverdagsniveau til et grundlæggende eksistensniveau (Stolorow, 2015, s. 131, 2003, s. 159). Det kan være en

4 I *Phenomenology of Perception* er sidetallene skrevet med romertal i forordet.

påmindelse om vores egen død, men også andres dødelighed: Bevidstheden om vores egen død er implicit bevidstheden om andres død, for det er kun andres død, vi kan bevidne. Det truende ved traumesituationen angår dermed ikke kun vores egen eksistens, men indbefatter også en trussel mod dem, vi holder af.

Flashbacks er et af de mest fremtrædende kendetegn ved efterfølgende konsekvenser af traume (Larrabee, 1995) og indebærer mere end blot at erindre (Mezzalira, 2021, s. 77, 80). Snarere er der tale om fysisk og emotionel genlevelse af traumet (Van der Kolk, 2015). Emotionelle og sensoriske elementer fra den oprindelige traumesituation er i genlevelsen uændret, på trods af tiden, der er gået. Det er genlevelser, som om den oprindelige traumatiske situation finder sted nu og her (Mezzalira, 2021, s. 79). Fænomenologisk betyder det, at der ikke er en klar adskillelse mellem dengang og nu. Vi argumenterer for, at dette bevidsthedskarakteristika grundlægges i dissociationen. Dissociation stammer fra det franske ord *désagrégation*, der betyder opløsning (Mezzalira, 2021, s. 77). I løbet af en traumatisk hændelse sker der en forstyrrelse i den ellers almindelige integration af bevidsthed, hukommelse, emotioner og tanker (Mezzalira, 2021, s. 77; Ataria, 2015, s. 1038). Dissociation er kendetegnet fænomenologisk ved traumerelaterede ændringer i bevidsthedsstadier, som følelse af uvirkelighed, ud af kroppen-oplevelser, emotionel følelsesløshed, genlevelse af det oprindelige traume, amnesi og forstyrrelse i opmærksomhed (Mezzalira, 2021, s. 78, 83). Dissociation, der finder sted under eller umiddelbart efter selve den traumatiske situation, kaldes peritraumatisk dissociation (Mezzalira, 2021, s. 80; Ataria, 2015, s. 1038).

Peritraumatisk dissociation er defineret som et forsvar, der aktiveres under traumatiske situationer som en beskyttelse af den traumeramte mod at opleve det fulde kropslige og følelsesmæssige indtryk af situationen (Ataria, 2015, s. 1038; Mezzalira, 2021, s. 78). Funktionen af denne forsvarsmekanisme er at gøre mennesket i stand til at handle snarere end at lammes. Ifølge Yochai Ataria (2015) er der en sammenhæng mellem en forstyrrelse af tidsoplevelse og den formindskede følelse af ejerskab over egen krop, som den peritraumatiske dissociation betegner (s. 1050). Modsat er dissociation i genlevelsen af traumer karakteriseret ved en kropslig genlevelse af den oprindelige traumatiske situation. Kroppen reagerer på baggrund af den fortidige hændelse, på trods af at den nutidige bevidsthed ikke har fuld adgang til hændelsen. Den forsinkede reaktion kan skyldes, at den traumeramte i den oprindelige traumesituation var afskåret fra sin krop og smerte i en tilstand af peritraumatisk dissociation. Vi ser altså, hvordan en række kropslige reaktioner opstår, blandt andet som følge af en forstyrret tidsopfattelse: ”Dissociation er blot traumatisk

temporalitet,⁵ som Robert Stolorow skriver (2015, s. 132). Fortid bliver nutid, og fremtiden indebærer endeløse gentagelser af traumet og mister dermed sin betydning af fremtid (Stolorow, 2015, s. 133). Det betyder, at dissociationens fænomenologi er karakteriseret ved en følelse af at være ude af trit med tiden eller afkoblet fra verden (Gusich, 2012, s. 514; Lakmaier, 2019, s. 309). Genlevelsen udgør et modsætningsforhold, hvor den traumeramte genlever traumet samtidig med ikke at være sig bevidst om traumet selv (Mezzalira, 2021, s. 83). Dissociation kan på den måde betegnes som en akut integrationsforstyrrelse, hvor den traumatiske hændelse ikke syntetiseres i den traumeramtes bevidsthed (Mezzalira, 2021, s. 85). I relation til kropsfænomenologien, som vi arbejder med her, betyder det mere præcist, at traumets kropslige manifestation forstyrres.

3.1. Kroppens tid

Menneskets eksistens er indlejret i den faktiske verden, skriver Merleau-Ponty tidligt i *Perceptionens fænomenologi* (1945/2014, s. xxviii) og udtrykker derved samme udgangspunkt, som vi så ovenfor i Mays eksistenspsykologi. For Merleau-Ponty betyder det, at vores oplevelser nødvendigvis har udgangspunkt i kroppen, fordi vores fakticitet er en kropslig fakticitet. Det betyder, at vores oplevelser og erkendelse af verden er kropsligt funderet (Dermot, 2000, s. 417).

En af de mest basale måder, hvorpå vores kropslige indlejring i verden kommer til udtryk i psyken, er ved det, der kaldes kropsskemaer (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 100-101; se også Noë, 2004; Thøgersen, 2004; Gallagher, 2005; Sheets-Johnstone, 2009; Matherne, 2016). Kropsskemaer er en basal fornemmelse for motorik. De udvikles ved at bruge kroppen og oparbejde en fornemmelse for brugen af kroppens lemmer. Kropsskemaer er afgørende for vores oplevelse af verden, da de er det prærefleksive udgangspunkt for selve perceptionen. Uden kropsskemaer har vi ingen måder at relatere til omverdenen på, fordi kropsskemaerne er fundamentet for mere kompleks kognition. De engageres forskelligt, afhængigt af hvilke situationer man befinder sig i, og hvilke muligheder for interaktion omverdenen tilbyder. Den, måde kroppen engagerer sig i verden på, kan betegnes som en prærefleksiv eller automatisk vane (Carman, 2009, s. 106), som når fingrene kender tastaturet, nærmest som var det en forlængelse af kroppen. Det er habituelle forankringer i verden, der får mennesket til at forstå sig selv og sine omgivelser i et konstant gensidigt konstituerende forhold. Vi forstår verden som noget, vi kan påvirke, og som noget, der kan påvirke os. Det betyder ikke, at vanen er en refleks eller en viden, men snarere at kroppen ”forstår” i en struktur, hvor vores intention (bevidsthedens rettedhed) og

5 Alle citater fra Stolorow og Merleau-Ponty er oversat fra engelsk af forfatterne.

erkendelse af det, der er os givet, korresponderer (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 145).

Den måde, vanen strukturerer vores oplevelser på, kan forklares ved hjælp af det, Merleau-Ponty beskriver som kroppens to lag: den habituale krop og den nuværende krop.⁶ Oplevelsen af den nuværende krop er flygtig og oplevelsesbestemt, hvorimod den habituale krop er at forstå som den kropslige baggrund for vores oplevelser og færden i vores omverden (Carman, 2009, s. 98). Den habituale krops generalitet er nødvendig for menneskets væren i verden, da den er forudsætningen for oparbejdelsen af kropslig erfaring. Den habituale krop kan således fungere som en garanti for den nuværende krop, eller en form for standard (Carman, 2009, s. 84). Uden den habituale krop ville verden ikke på samme måde inkorporeres og blive til kropsskemaer og -vaner. I stedet ville alle indtryk og al ageren baseres på den nuværende krops flygtige fornemmelser og følelser.

De kropsbegreber, vi har gennemgået her, må forstås i sammenhæng med tidsbevidsthedens fænomenologi, som vi vil vende os mod i næste afsnit. Den habituale krop og den baggrund af vane, den udgør, indeholder et tidsligt aspekt, idet den habituale krops vaner kun kan fungere som vaner ved at være en integration af fortidig kropslig handling, nutidig kropslig situation og fremtidige kropslige muligheder. Den habituale krop udgør på den måde en temporal oplevelsesstruktur i sig selv, som har indflydelse på senere oplevelser (Carman, 2009, s. 85-86). Merleau-Ponty refererer direkte til traumeoplevelser, når han skriver, hvordan den kropsligt levede fortids intentioner lever videre gennem kroppen i nutiden (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 88). I det følgende afsnit vil vi se, hvordan det sker.

3.2. Fænomenologisk og eksistenspsykologisk tidsforståelse

Fænomenologisk tid, som også eksistenspsykologien opererer med, er forskellig fra den traditionelle konceptualisering af tid som lineær, hvor tiden forstås som bestående af sekvenser af nu (Husserl, 1990; Merleau-Ponty, 1945/2014) eller som perler på en snor (May, 1958/1966, s. 102). Denne tidsforståelse, som også kaldes objektiv tid, er et system af faste positioner, som mennesket passerer igennem (Merleau-Ponty, 1945/2014). Tiden er som en flod, der strømmer, med en begyndelse og en ende (McKewan, 2009, s. 1296-1297), og den strømmer uafhængigt af mennesket, hvad der hos Heraklit (540-480 f.Kr.) metaforisk udtrykkes ved, at mennesket ikke kan træde ud i den samme flod to gange. Denne metafor er fænomenologisk upræcis. Snarere end at bevæge sig frem synker ethvert øjeblik nedad og bliver til fortid, skriver Merleau-Ponty (1945/2014, s. 434). Han eksemplificerer således: En person står ved flodbredden og kaster en gren i floden. To

6 Vi har oversat *actual body* (oprindeligt oversat fra fransk *le corps actuel*) til nuværende krop, da det er den faktiske, nu-og-her-tilstedeværende krop, der refereres til (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 84).

dage senere går personen længere nede langs floden og opdager, at den samme gren flyder i strømmen. Grenen kommer ikke fra fortiden, men er i nutiden, på samme måde som tid ikke kommer fra fortiden (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 434). I den fænomenologiske tid findes det nutidige eller fortidige ved grenen i floden ikke som en kvalitet i grenen selv, men opstår derimod ved det temporale perspektiv hos personen, der kaster grenen. Heri ligger den store forskel mellem de to tidsforståelser: Forudsætningen for objektiv tid er en observatør, der har ubegrænset adgang til tid (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 433), men som vi netop har set i ovenstående afsnit om vores kropslige fakticitet og den kropslige situation, vi altid befinder os i, er ubegrænsede perspektiver ikke mulige for mennesket, hverken rumligt eller tidsligt. Vi eksisterer på bestemte tidspunkter og på bestemte steder, og perspektiv er derfor altid en begrænsende faktor i vores oplevelser. På samme måde som man ikke kan se et hus fra alle vinkler på samme tid, kan man heller ikke se huset fra alle tidspunkter på samme tid. ”Tid forudsætter et syn på tid,” som Merleau-Ponty skriver (1945/2014, s. 433). Oplevelsen af tid er altså ikke en række objektive positioner, som vi passerer én efter én. I stedet er oplevelsen af tid som et landskab fra et togvindue, et miljø, der bevæger sig med os og trækker sig tilbage fra os (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 443).

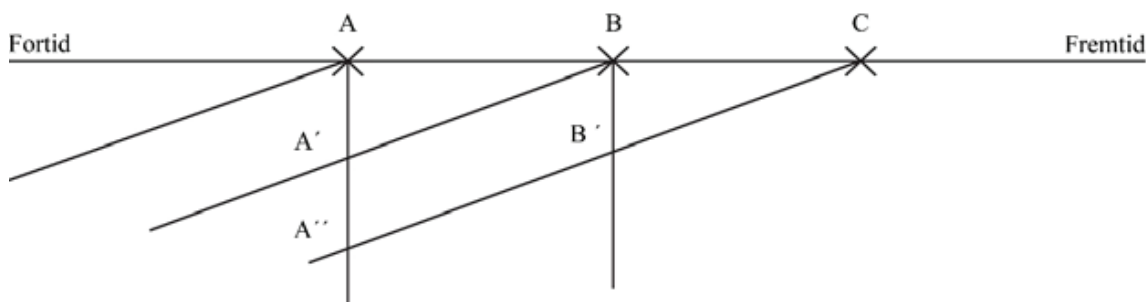
Den fænomenologiske beskrivelse af tid er dermed et opgør med antagelsen om objektiv tid som den eneste tid (Micali, 2010, s. 169). Forudsætningen for objektiv tid er en organisering af hændelser i relation til før og efter, men ifølge Merleau-Ponty er dette nærmere en registrering og konstituering af tid end tiden selv. Forudsætningen for tid må være, at tid og hændelser sker for *nogen*, betydende at subjektivitet og tid er uadskillelige (Micali, 2010, s. 420, 433, 438, 445, 454). Oplevet tid har også en central plads i eksistenspsykologiens subjekttopfattelse, da den konstante tilblivelse og bevægelse af subjektet, som vi så hos May (1958/1966), har tidslig udvikling som sin forudsætning (f.eks. s. 100). Noget af det væsentligste ved menneskets personlighed og psyke er således menneskets binding til tiden. Mennesket er i stand til at føre fortiden ind i nutiden og handle efter en forestilling om en fremtid (May, 1958/1966, s. 101).

Vi har nu set, hvordan der er en tæt forbindelse mellem vores kropslighed og vores tidsbevidsthed, men vi har stadig ikke set, hvordan fortid, nutid og fremtid hænger sammen i den fænomenologiske tidsforståelse. Det er detaljer, som er nødvendige, hvis vi skal forstå den komplekse relation mellem en fortidig traumatisk situation og en nutidig genlevelse af traumet. Det gælder for den fænomenologiske tidsforståelse, som vi beskæftiger os med her, at vores bevidsthed ikke har direkte adgang til fortidige hændelser, som var de genstande i en skuffe, men at betydning bæres i os og opleves som tilhørende fortiden (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 436). Bevidstheden kan bevæge sig mellem fortid, nutid og fremtid (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 437), og den findes der, hvor fænomener træder frem. Traumet er et sådant fænomen, og vi skal nu forsøge at vise tydeligere, hvordan traumefænomener kan

fremtræde på måder, hvor bevidsthedens frie bevægelighed mellem fortid, nutid og fremtid er hæmmet.

3.3 Tidsbevidsthedens netværk af intentionaliteter

Tidsbevidsthed er hverken sekvenser af nu eller en bevidsthed, som, lukket om sig selv, laver afgørelser om fortid, nutid og fremtid. Tidsbevidsthed er nærmere, som Husserl beskriver det, et netværk af intentioner (Husserl, 1990; se også Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 439). Merleau-Ponty bygger sin tidsforståelse på Husserls (1990) tidsanalyser. Ifølge Husserls (1990) model består en levet oplevelse af retention og protention, foruden det nuværende øjeblik. Retention er en intentionel rettedhed mod det umiddelbart forgangne øjeblik. Protention, derimod, er rettedheden mod den umiddelbart kommende situation, det vil sige en bevægelse mod fremtiden baseret på et udgangspunkt i fortiden. Det nuværende øjeblik er det nu, der er i konstant tilblivelse. Retention og protention rodfæster mennesket i dets nutid og dets omgivelser (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 439), fordi det er ved disse tidlige intentioner, at omgivelserne, såvel som mennesket selv, fremstår sammenhængende og kontinuerligt for bevidstheden.

Figur 1. Tidsbevidsthedsmodel. Kilde: Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 440.

I Merleau-Pontys tidsbevidsthedsmodel kan hvert levet nu betegnes som øjeblik A, øjeblik B og øjeblik C – den horisontale linje. Ved indtrædelsen af et nyt øjeblik sker der en modifikation af det tidligere øjeblik. Der dannes en afstand, således at adgangen til det tidligere øjeblik får nye lag, eller lagene mellem det forbigående øjeblik og mennesket bliver tykkere, jo flere øjeblikke der forekommer (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 439). Merleau-Ponty beskriver det som at se en rullesten under lag af vand (1945/2014, s. 441). Ved overgangen fra øjeblik A til øjeblik B sker der en modifikation af øjeblik A til A' – de vertikale linjer. På samme måde sker der i overgangen fra B til C en modifikation, hvor A' graderes til A'' og B til B'. De diagonale linjer viser, hvordan bevidstheden i øjeblik C gennem intentionen retention har adgang til A'' og B' (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 440).

Det vigtige for vores analyse af tidsbevidstheden i dissociative oplevelser er det, som Merleau-Ponty kalder transitionssyntesen (1945/2014, s. 446).

Det betegner overgangen fra et øjeblik til det næste, og de overgange foregår stødvist (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 444, 449). Det betyder ikke, at der er flere tider, men at der er én enkelt tid, der bekræfter sig selv i hvert øjeblik. I overgangen fra et øjeblik til det næste kommer selvet i *ek-stase*, betydende at selvet i hvert øjeblik er rettet ud af sig selv mod omverdenen. Vi ser, hvordan det ligger meget tæt på det indledningsvis nævnte latinske *existo*. *Ek-stase* er kropsligt funderet, og bevægelsen ud af sig selv er en kropslig proces og transcendens. Med Merleau-Pontys udtryk sker det i en centrifugal bevægelse. En centrifugal bevægelse er en bevægelse væk fra centrum, det vil sige, at selvet bevæger sig væk fra sit centrum, ud af sig selv. I transitionen fra et tidsligt øjeblik til det næste overskrider selvet altså sig selv i en kropslig *ek-stase*, hvorved det bevæger sig i en centrifugal bevægelse væk fra sit centrum (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 442). Den centrifugale bevægelse er ikke en konkret fysisk bevægelse, men en prærefleksiv kropslig intention mod det øjeblik, vi nu træder ind i. Det er selvsagt ikke processer, vi tænker over. Tværtimod foregår de uafbrudt, men Merleau-Ponty forsøger at vise, at vores bevidsthed om tidens gang nødvendigvis har et kropsligt fundament, fordi kroppen og bevidstheden er uadskillelige. Ved indtrædelsen i det næste øjeblik integreres selvet, og overgangen syntetiseres. Den retentionelle rettetthed mod fortiden, rettetheden mod nutiden og den protentionelle rettetthed mod fremtiden er på den måde ikke komplet adskilte intentioner, men er snarere de tre aspekter, der udgør vores bevidsthed om tiden. Deres indbyrdes relation er grundlaget for transitionssyntesen, som betegner selve samlingen af øjeblikke til en tidslig kontinuitet. Den tidslige kontinuitet tilhører vores oplevelser, men også os selv som kropslige subjekter, betydende at de tre tidsintentionaliteters samling i transitionssyntesen skaber en fornemmelse af kontinuitet, der angår subjektet selv såvel som dets omverden. På den måde fremstår både subjektet og dets omverden som *hele*, og deres relation som stabil. Gennem tidsbevidsthedens intentionelle netværk, der påvirker oplevelsen af hænders betydning og vores forestillinger om fremtidige hændelser, fremstår altså det, vi forstår som vores liv. Forstyrres dette netværk, eksempelvis i en traumeoplevelse, har det dermed voldsomme konsekvenser for vores subjektivitet.

3.4 Den eksistentielle betydning af en forstyrrelse af fortid og fremtid

Eksistenspsykologiens betoning af menneskets konstante tilblivelse og intention mod fremtiden kan supplere den fænomenologiske tidsanalyse med vigtige perspektiver i diskussionen af traumatisk dissociation. Da overvældende angst er en almen reaktion og et symptom ved traumatiske oplevelser og efterfølgende genlevelser (Mezzalira, 2021), fokuserer vi på netop eksistentiel angst. Vi trækker yderligere på begreberne *Eigenwelt*, *Mitwelt* og *Umwelt* (May, 1954/1966) for en mere konkret medtænkning af interpersonelle relationer og den konkrete omverden, foruden den meget grundlæggende tidsbevidsthed, vi har beskæftiget os med hidtil. Der er ofte fokus på

fortiden i konceptualiseringer af traumatisk dissociation som genlevelse, da det netop er en genlevelse af et fortidigt traume. Eksistenspsykologiens tilblivelsesontologi – den konstante skabelse som grundlæggende for menneskets væren – kan bidrage med en vigtig forståelse af, hvordan også fremtiden på afgørende vis påvirker den traumeramtes livsverden, og dette på en måde, der omhandler menneskelige eksistentialer i højere grad, end vores strukturelle fænomenologiske analyse isoleret set viser.

Mennesket forholder sig til sin egen vorden, som May skriver (1958/1966, s. 30). Vi danner sammenhæng i vores oplevelser og handler på baggrund af både en nær og fjern fortid og en forestilling om vores fremtid (May, 1958/1966, s. 101). Det er et selvforhold, som til tider, i eksistenspsykologien, kaldes *die Eigenwelt*. *Die Mitwelt* derimod er relationen til den intersubjektive, fælles verden, og *die Umwelt* til den biologiske og materielle verden, altså det omkringliggende miljø (May, 1958/1966, s. 94). Vi kan adskille disse niveauer analytisk, men i de fleste af vores oplevelser er de tæt relaterede. Når vi som her skal forsøge at forstå, hvordan dissociative oplevelser i relation til traumer fungerer forstyrrende, kan de tre niveauer eller eksistentielle sfærer dog være gavnlige overblikskategorier. May beskriver, hvordan menneskelige oplevelser, som voldsom angst, depressivt tungsind og ekstatiske glæde, optræder i den tidslige dimension mere end i den rumlige (May, 1958/1966, s. 99). Med andre ord er de oplevelser, der ryster individets forhold til tiden, dem, der gør dybest indtryk. Det er også i disse oplevelser, eksempelvis ved oplevelser, der ender med at udgøre et traume, at fremtiden kan synes at blive udslettet (May, 1958/1966, s. 102-103). Det ødelagte forhold til fremtiden er for May en afgørende årsag til angst eller depression, som kan opstå som resultat af traumet (May, 1958/1966, s. 100) og forstyrrelse af den intime *Eigenwelt*, men ikke udelukkende. Menneskets fakticitet – dets kropslige situerethed i en konkret verden – betyder, at en forstyrrelse af fornemmelsen for menneskets fremtid også er en forstyrrelse af dets fornemmelse af at tilhøre et menneskeligt fællesskab. Det er således også en forstyrrelse af *die Mitwelt* med alle dens relationer. I de voldsomste og mest ødelæggende tilfælde kan en sådan tidslig forstyrrelse ligefrem manifestere sig i *die Umwelt*, da selve den materielle verden kan komme til at fremstå truende og indeholdende farer, som ikke på samme måde var synlige før. På den måde kan den tidslige forstyrrelse, som dissociationen forårsager, have de mest gennemgribende konsekvenser.

Viktor Frankl (1947/2016) beskriver, med afsæt i sine egne oplevelser i koncentrationslejren Theresienstadt, hvordan mennesket lever med henblik på fremtiden, det vil sige med et mål for tilværelsen (s. 75). Hvis mennesket lever i en tilstand uden mål, ændres ikke bare tilværelsens tidslige struktur, men også dens mest fundamentale mening.

For Frankl (1947/1966) er mening noget, der møder eksistensen. Vi opdager den med os selv i den måde, vi er rettet mod os selv og vores eget liv i en konstant tilblivelse (Frankl, 1947/1966, s. 104). Vi ser, hvordan der er en

billedlig lighed mellem Frankls beskrivelse af meningen, der møder os, og Merleau-Pontys beskrivelse af fremtiden, der kommer os i møde som et landskab gennem et togvindue. Det fortæller os det, vi allerede har set: at mening og tid er sammenfaldende til en grad, hvor de næsten er identiske, og at oplevelser af meningsløshed må forstås, i hvert fald delvist, ved en forstyrrelse af oplevelsen af tid. Tiden og meningen er ikke kun individuel, som vi har set, for mennesket lever i en verden, der består af strukturer af meningsfyldte forhold, som det i gensidighed med andre mennesker er med til at forme (May, 1958/1966, s. 92, 95). I næste afsnit går vi tættere på den forstyrrelse, som dissociationer kan forårsage.

4. Traumatisk dissociation som kropslig væren og vane

Dissociation som forsvarsmekanisme er en reaktion på en omstændighed, der tilbyder begrænsede muligheder for frie valg, og som efterlader mennesket i en ubærlig og overvældende situation. Merleau-Ponty beskriver, hvordan en undertrykt oplevelse kan hjemsoge nutiden i en manglende forlignelse med at være fortid (1945/2014, s. 88). Det betyder, at en undertrykt oplevelse kan have en kropslig virkningskraft i nutidige og fremtidige situationer, som også psykoanalysen har vist med tydelighed.

Med afsæt i den kropsfænomenologiske tænkning hos Merleau-Ponty og den tidsanalyse, vi har udfoldet ovenfor, argumenterer vi for, at oplevelsesindholdet fra det oprindelige traume lever videre i den traumerantes habituale krop. Der eksisterer således en oplevelsesstruktur, der ikke er tidsligt integreret på en måde, som markerer den entydigt som fortid. Det er en situation, hvor der er en manglende tidslig overensstemmelse mellem på den ene side den nuværende krop i den nuværende situation og den habituale krop (Merleau-Ponty, 1945/2014, s. 88). Med en parafrasering, af en typisk psykoanalytisk måde at udtrykke det ubevidstes påvirkning af det bevidste ego, kan vi sige, at den traumatiske oplevelse vedbliver at "tale" gennem den habituale krop, og at den gør det på en måde, der ikke forstås af den nuværende krop. Den habituale krops oplevelsesstruktur i traumatisk dissociation er organiseret efter den oprindelige traumatiske situation i stedet for den nuværende ufarlige situation. Det er en pointe, der bringer en større klarhed over det almindelige fænomen i relation til traumer, som både Larrabee (1995, s. 352) og Van der Kolk (2015, s. 103) beskriver, nemlig at genlevelse af et traume betyder, at den traumeramte sanser, føler og handler på baggrund af den oprindelige traumatiske situation i stedet for den nuværende situation.

Vi nævnte indledningsvis den peritraumatiske dissociation som et forsvar, hvor sansning undertrykkes for at skabe en afstand til den nutidige hændelse. Vi argumenterer for, at man kan se netop den peritraumatiske dissociation som grundlæggende for den længerevarende problematik, der er

genlevelsen. Forsvaret kan således ses som skabende en række problemer på længere sigt mod til gengæld at agere beskyttelse i den akutte traumesituation. I genlevelsen opstår endnu en traumatisk dissociation, hvor de kropslige reaktioner, som oprindeligt blev undertrykt, nu får lov til at føles. Selvom der er et konstant tilløb af nye oplevelser, indtryk og følelser i menneskets tilværelse, ændrer det ikke nødvendigvis ved den generelle oplevelsesstruktur, som også Merleau-Ponty beskriver (1945/2014, s. 85). Det kan forklare, hvorfor den oprindelige traumatiske reaktion stadig udløses i nye situationer, og hvordan nye situationer uden traumatisk indhold ikke nødvendigvis ændrer ved den traumatiske oplevelsesstruktur. Den kropslige og affektive binding til den oprindelige traumatiske situation udgør en vanemæssig viden inkorporeret som kropsskema og virker på den måde strukturerende for senere ikke-traumatiske oplevelser. Det kan have afgørende indflydelse på betydningsdannelsen i enhver oplevelse.

4.1 Betydningsdannelse ved peritraumatisk og traumatisk dissociation

Som vi har nævnt tidligere, er nutiden som oftest privilegeret over fortiden i vores oplevelser, da det er i nutiden, at de tidlige intentioner sammenfalder. Vores analyse peger dog på, at nutidens privilegie ophæves i genlevelser af tidligere traumer.

Vi argumenterer således for, at der ved peritraumatisk dissociation opstår en desintegration i tidssyntesen, hvorved dele af den traumatiske situations betydning ikke forsegles i menneskets oplevelse af tidssammenhæng. I transitionssyntesen sker der et brud i overgangen fra ét øjeblik til det næste, hvor selvet bevæger sig i en centrifugal bevægelse ud af sig selv i en *ek-stase*. På grund af transitionssyntesen gives hændelse A en betydning, da selvet og betydningen integreres i det næste øjeblik B, hvor A modificeres til A'. I bevægelsen A til A', opstår således en kontinuitet, som giver A en plads som fortidig hændelse med en klar sammenhæng til B, et senere C og så videre. Vi argumenterer for, at der efter bruddet i overgangen fra øjeblik til øjeblik i peritraumatisk dissociation sker endnu et brud, hvor selvet i transitionen ikke integreres i det næste øjeblik. Ved peritraumatisk dissociation skabes, hos den traumeramte, en fragmenteret bevidsthed om traumeøjeblik A', A'', B' og så videre. Det indebærer, at betydningen af hvert traumatiske øjeblik kun delvist integreres i tidsbevidstheden. I senere genlevelser, hvor den traumeramte dissocierer, har personen ikke adgang til den samlede betydning af den oprindelige traumesituation, da adgangen er forudsat af retention. Den tidlige forstyrrelse ved dissociative tilstande kan altså forstås som en intentionel forstyrrelse i tidsbevidstheden, hvor den traumeramte har begrænset adgang til fortid og fremtid gennem intentionerne retention og protention.

May (1958/1966, s. 68-69) beskriver en patients traumeoplevelser som barn, hvor hun oplever gentagende verbal vold fra sin mor: Moren fortæller pigen, at det ville være bedre, om pigen aldrig var født, at hun er et uægte barn, og pigen føler som konsekvens, at sin eksistens er uberettiget og uønsket. Det

psykiske nedbrud i en sådan situation vil være kompleks og kan have mange forskelligartede konsekvenser. Én konsekvens kan dog være, at den eksistentielle smerte og angst får pigen til at dissociere. Ved at skærme sig fra de voldsomme indtryk beskytter pigen sig selv, men det forhindrer samtidig hændelserne i at integreres tidsligt, hvad der videre betyder, at betydningsdannelsen hæmmes. Den kropsligt centrifugale bevægelse ud af pigen selv, som kendetegner hvert øjeblik af vores liv, følges ganske enkelt ikke af den nødvendige syntese. Peritraumatisk dissociation i den oprindelige traumesituation kan skabe en følelse af at være i en anden virkelighed, ude af trit med tiden eller afkoblet fra verden (Gusich, 2012, s. 514; Lakmaier, 2019, s. 309), og det er en oplevelse med langvarige konsekvenser, som vi har set. Betydningen af episoden er brudt, og pigen har ikke adgang til den som en fortidig episode. Det er en forstyrrelse af den tidslige kontinuitet, hvorved vores oplevelse af fortidige oplevelser netop er oplevelser af *fortid*. Det er et kollaps af tidsintentioner, som normalt er sammenhængende. Herved opstår det, som også andre steder har været beskrevet som et modsætningsforhold mellem kropslige og følelsesmæssige reaktioner og en manglende refleksiv bevidsthed om kilden til disse reaktioner (Mezzalira, 2021).

Vi argumenterer altså for, at der sker en forstyrrelse af det, Merleau-Ponty kalder transitionssyntesen. Fænomenologisk betyder det en tidslig forvirring. Ved Merleau-Pontys begreber om den nuværende og habituale krop kan vi desuden konceptualisere genlevelsen som fænomen: Der er tale om en uoverensstemmelse mellem på den ene side den habituale krop og den temporale oplevelsesstruktur, der er struktureret efter den oprindelige traumesituation og den nuværende situation med den nuværende krop, der ikke i sig selv er traumatisk. Hvordan dette kommer til udtryk, vil variere efter det specifikke traume med et specifikt indhold. Den komplicerede kropslige dynamik mellem den habituale og den nuværende krop vil, i tilfældet seksuelle overgreb, eksempelvis kunne manifestere sig ved, at kroppen reagerer, på oplevelser af sin egen seksuelle tiltrækning til et andet menneske, med angst, fysisk ubehag eller tilbagetrækning, selvom den nuværende situation og kropslige tiltrækning ikke indebærer den samme konkrete fare som de fortidige hændelser. Traumet lever i traumekroppen, der reagerer vanemæssigt.

4.2 Traumatisk dissociations eksistentielle betydning

Et menneskes evne til at navigere tidsligt er forbundet med en reducere af stress og angst (Mezzalira, 2021, s. 83). En strukturel fænomenologisk såvel som en eksistentiel forståelse for tidsligheden i relation til traumet er derfor afgørende. Som nævnt indledningsvis vil vi som afslutning diskutere den eksistentielle betydning af angst i relation til den tidslige forstyrrelse, vi har analyseret.

May beskriver oplevelsen af angst som en oplevelse af en altoverskygende trussel om ikke-væren, det vil sige død (1958/1966, s. 79). På samme

måde beskriver Thomas Fuchs og Frankl, at traumer ofte opstår på baggrund af en livstruende situation, der minder os om vores eksistens' endelighed (Fuchs, 2013, s. 302; Frankl, 1947/1966). Det betyder ikke nødvendigvis en konfrontation med den konkrete død, men kan også være en abstrakt trussel mod dele af ens livsverden. Både angsten og den traumatiske dissociative tilstand forstyrrer tidsfornemmelsen og fornemmelsen for en meningsfuld og tryk fremtid. En konsekvens er, at den traumeramtes oplevelse af handlemuligheder indsnævres. Vores handlemuligheder er afhængige af den givne situation, men er også influeret af vores fortidige erfaring og vores forventning om et fremtidigt komme. Vi handler og reagerer på baggrund af vores tidsbinding (May, 1958/1966, s. 101). Traumatisk genlevelse kan derfor være en voldsom påvirkning af den traumeramtes agens og tilværelsesstruktur. Den traumeramtes forståelse af sig selv påvirkes også ved den beskadigede mulighed for at sammenfatte mening på tværs af oplevelser og erfaring. Meningsskabelse sker, som vi kort har berørt, i et komplekst forhold, der går på tværs af *die Eigenwelt*, *die Mitwelt* og *die Umwelt*. Hvis den traumeramte i sin dissociative tilstand er afskåret fra oplevelsen af sin krop, tid og verden, er den traumeramte hæmmet i sin forholden sig til og dannelse af mening med tilværelsen, herunder sine intersubjektive relationer og forhold til den større omverden. Konsekvensen bliver, at den traumeramte føler sig isoleret og fremmedgjort fra sig selv, andre mennesker og verden i det hele taget (Van der Kolk, 2015.). Den traumeramtes indre tid bliver, ligesom for den angstramte, ændret, således at det bliver sværere at leve med et mål i fremtiden. I begge tilfælde kan den ramte ikke se en ende på sin tilværelsesform og dermed sin lidelse, da der ikke er et endegyldigt stop for genlevelserne og den eksistentielle angst, der præger dem.

Vores analyse har vist en række mulige fænomenologiske konsekvenser ved dissociation i forbindelse med traumatiske oplevelser og indikerer desuden, at en traumeramt potentielt vil blive ved med at opleve genlevelser, så længe den oprindelige traumatiske kropslige oplevelsesstruktur ikke er en integreret del af den traumeramtes tidsbevidstheds intentionelle netværk. På den måde lægger analysen op til videre undersøgelser af mere direkte klinisk karakter: Hvordan kan den traumatiske situations betydning integreres i den traumeramtes samling af livsoplevelser? Herved danner en fænomenologisk analyse grundlag for potentielle terapeutiske interventioner, om end oplevelsen og behandlingen af traumer er et så komplekst område, at det er nødvendigt med vedvarende studier af både ætiologi og behandling.

5. Konklusion

Vi har analyseret, hvordan peritraumatisk og traumatisk dissociation kan forstås på baggrund af tidsbevidsthed og meningsdannelse. Den oprindelige traumatiske situation kan siges at være blevet til en kropslig traumevane.

Traumet lever videre gennem den traumeramtes habituale krop. Dermed organiseres nuværende situationer og den nuværende krop af traumets temporale oplevelsesstruktur, selvom de nuværende situationer ikke i sig selv er traumatiske. Tidsforstyrrelsen, der opstår ved dissociationen i den oprindelige traumatiske situation, fungerer således grundlæggende for efterfølgende genlevelser af dele af traumet. På den måde markerer vores analyse en forøget teoretisk og fænomenologisk klarhed over, hvordan peritraumatisk dissociation kan forstås som et brud i den tidslige transitionssyntese, som fungerer grundlæggende for alle vores oplevelser. Ved dissociationen integreres selvet ikke komplet i overgangen fra ét øjeblik til det næste. Herved bliver selvet og en del af traumesituationens betydning ikke integreret i tidsbevidsthedens intentionelle netværk. Det medfører et kollaps af intentionerne retention og protention, hvor den traumeramte i senere traumatiske dissociative tilstande er forhindret i på en komplet måde at rette sin bevidsthed mod fortid og fremtid. Den traumeramtes meningsdannelsesproces er derfor udfordret på et meget grundlæggende fænomenologisk niveau som følge af den dissociative tilstand i den oprindelige traumesituation.

En hypotese kan være, at forskellige traumer vil bevirke forskellige former for dissociation med forskellig varighed. Selvom det kan bevirke store individuelle forskelle i symptomer og livsførelse, kan det dog være variationer, der alle beror på de grundlæggende mekanismer, vi har beskrevet her. Vi har således forsøgt at beskrive en række invariante bevidsthedsstrukturer og processer, som indeholder muligheden for subjektive variationer. Forstyrrelser, som dem, vi har beskrevet, påvirker vores mest grundlæggende meningsdannelse ved det forhold, at det er ved vores tidsbevidsthed, at vi er forankret i verden. Traumatiske dissociation medfører en oplevelse af at være afskåret fra sin egen krop, andre mennesker og verden i det hele taget.

REFERENCER

- Ataria, (2015). Dissociation during trauma: The ownership-agency tradeoff model. *Phenomenology and Cognitive Sciences*, 14, 1037-1053. <https://doi.org/10.1007/s11097-014-9392-9>.
- Carbone, M. (2017). Falling man: The time of trauma, the time of (certain) images. *Research in Phenomenology*, 47, 190-203. <https://doi.org/10.1163/15691640-12341365>.
- Carman, T. (2009). *Merleau-Ponty*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203461853>.
- Chou, T., Asnaani, A. & Hofmann, S.G. (2012). Perception of racial discrimination and psychopathology across three U.S. ethnic minority groups. *Cultural Diversity and Ethnic Minority Psychology*, 18,1. 74-81. <https://doi.org/10.1037/a0025432>.
- Connolly, A. (2017). Abject bodies, trauma, shame, disembodiment, and the death of time. I: L. Hinton, & H. Willemsen (red.), *Temporality and shame – perspectives from psychoanalysis and philosophy* (s.101-118). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315203683-6>.
- Dermot, M. (2000). Maurice Merleau-Ponty – The phenomenology of perception. I: M. Carman (red.), *Introduction of Phenomenology* (s. 391-434). Taylor and Francis group.

- Egebak, N. (1964). Maurice Merleau-Ponty og fænomenologien. *Perspektiv*, 12(3), 34-37.
- Fegley, R. (2016). *A history of Rwandan identity and trauma: The mythmaker's victims*. London: Lexington Books.
- Fink, D. S. & Galea, S. (2015). Life Course Epidemiology of Trauma and Related Psychopathology in Civilian Populations. I *Current Psychiatry Reports* (s. 1-9). <https://doi.org/10.1007/s11920-015-0566-0>.
- Frankl, V. (1947/2016). *Psykologi og eksistens*. Gyldendal.
- Fuchs, T. (2003): The phenomenology of shame, guilt and the body in body dysmorphic disorder and depression. *Journal of phenomenological psychology*, 33, 2. 223-243. <https://doi.org/10.1163/15691620260622903>.
- Fuchs, T. (2005). Corporealized and disembodied minds: A phenomenological view of the body in melancholia and schizophrenia. *Philosophy, psychiatry and psychology*, 12, 2. 95-107.
- Fuchs, T. (2013). Existential Vulnerability: Toward a Psychopathology of Limit Situations. *Psychopathology*, 46, 301-308. <https://doi.org/10.1159/000351838>.
- Fuchs, T. (2017). *Ecology of the brain*. Oxford University Press.
- Gallagher, S. (2005). *How the body shapes the mind*. Oxford, UK: Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/0199271941.001.0001>.
- Guilherme, A. & Morgan, J.W. (2018). Maurice Merleau-Ponty (1908-1961) – dialogue as being present to the other. I: Guilherme, A. & Morgan, J.W. (red.), *Philosophy, Dialogue, and Education: nine modern European philosophers* (s. 89-108). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315736532-7>.
- Gusich, G. (2012). A phenomenology of emotional trauma: Around and about the things themselves. *Hum Stud*, (35), s. 505-518. <https://doi.org/10.1007/s10746-012-9247-8>.
- Herman, J. (1992/2015). *Trauma and Recovery*. Basic Books (AZ).
- Husserl, E. (1990). *On the Phenomenology of the Consciousness of Internal Time*. Kluwer Academic Publishers. <https://doi.org/10.1007/978-94-011-3718-8>.
- Kirkinis, K., Pieterse, A.L., Martin, C., Agiliga, A. & Brownell, A. (2021). Racism, racial discrimination, and trauma: A systematic review of the social science literature. *Ethnicity and Health*, 26(3), 392-412. <https://doi.org/10.1080/13557858.2018.1514453>.
- Lakmaier, N. (2019). Where I find myself is not where I am supposed to be. An enquiry into trauma and temporality with references to the philosophy of Martin Heidegger. *Existential Analysis*, 30(2), 302-314.
- Larrabee, M.J. (1995). The time of trauma: Husserl's phenomenology and post-traumatic stress disorder. *Human Studies*, 18(4), 351-366. <https://doi.org/10.1007/BF01318616>.
- Leoni, F. (2018). Time. I: Stanghellini, G., Broome, M., Raballo, A., Fernandez, A.V., Fusar-Poli, P., Rosfort, R. (red.), *The Oxford Handbook of Phenomenological Psychopathology* (s.389-396). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803157.001.0001>.
- Lewis, C.T. & Short, C. (1879/1996). *A Latin Dictionary* (s. 702). Oxford University Press.
- Matherne, S. (2016). Kantian themes in Merleau-Ponty's theory of perception. *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 98(2), 193-230. <https://doi.org/10.1515/agph-2016-0009>.
- May, R. (1958/1966). *Eksistentiel Psykologi*. Dansk oversættelse af Nordentoft, K. Gyldendal.
- McKewan, J. (2009). Time, Phenomenology of. I: H. James Birx (red.), *Encyclopedia of Time: Science, Philosophy, Theology & Culture* (s. 1296-1297). SAGE Publications. <https://dx.doi.org/10.4135/9781412963961>.
- Merleau-Ponty, M. (1945/2014). *Phenomenology of Perception*. Engelsk oversættelse af D. A. Landes (2. udg.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203720714>.
- Mezzalira, S. (2021): *Trauma and Its Impact on Temporal Experience: New Perspective from Phenomenology and Psychoanalysis*. Taylor and Francis. <https://doi.org/10.4324/9781003230601>.

- Micali, S. (2010). The temporalizations of the absolute flow of time-consciousness. I: D. Lohmar & I. Yamaguchi (red.), *On Time – New Contributions to the Husserlian Phenomenology of Time*. Springer.
- Noë, A. (2004). *Action in perception*. MIT Press.
- Noë, A. (2012). *Varieties of Presence*. Harvard University Press.
https://doi.org/10.1007/978-90-481-8766-9_9.
- Sheets-Johnstone, M. (2018). Merleau-Ponty, phenomenology, and psychopathology. I: G. Stanghellini, M. Broome, A. Raballo, A.V. Fernandez, P. Fusar-Poli & R. Rosfort (red.), *The Oxford Handbook of Phenomenological Psychopathology*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780198803157.013.5>.
- Sheets-Johnstone, M. (2009). *The corporeal turn: An interdisciplinary reader*. Imprint Academic.
- Steiner, P. (2020). *Collective Trauma and the Armenian Genocide: Armenian, Turkish, and Azerbaijanian Relations Since 1839*. Bloomsbury Publishing.
<https://doi.org/10.5040/9781509934867>.
- Stolorow, R.D. (1999). The phenomenology of trauma and the absolutism of everyday life: A personal journey. *Psychoanalytic Psychology*, 16(3), 464-468.
<https://doi.org/10.1037/0736-9735.16.3.464>.
- Stolorow, R.D. (2003). Trauma and temporality. *Psychoanalytic Psychology*, 20(1), 158-161. <https://doi.org/10.1037/0736-9735.20.1.158>.
- Stolorow, R.D. (2015). A phenomenological-contextual, existential, and ethical perspective on emotional trauma. *Psychoanalytical Review*, 102(1), 123-138.
<https://doi.org/10.1521/prev.2015.102.1.123>.
- Stolorow, R.D. (2018). Phenomenological-contextualism all the way down: An existential and ethical perspective on emotional trauma. I: E. Boynton & P. Capretto (red.), *Trauma and Transcendence: Suffering and the Limits of Theory*. Fordham Scholarship Online. <https://doi.org/10.5422/fordham/9780823280261.003.0003>.
- Stupiggia, M. (2018). Traumatic dis-embodiment: Effects of trauma on body-perception and body-image. I: H. Payne, S. Koch, J. Tantia & T. Fuchs (red.), *The Routledge International Handbook of Embodied Perspectives in Psychotherapy* (kap. 36, s. 389-397). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315159416-40>.
- Thøgersen, U. (2004). *Krop og fænomenologi: En introduktion til Maurice Merleau-Pontys filosofi*. Systime.
- Van der Kolk, B. (2015). *The Body Keeps the Score* (2. udg.). Penguin Books.
- Westin, A. (2022). *Embodied Trauma and Healing: Critical Conversations on the Concept of Healing*. Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780367800017>.